

FORMÁLNÍ PROSTŘEDKY POEZIE

- stylová rozrůzněnost se ve výrazové rovině projevuje **příznakovým vyjadřováním**
- příznakovost je proces usouvztažení výrazu a všech složek komunikativního procesu (mluvčí, adresát, žánr, obsah, prostředí, forma apod.)
- každý typ komunikativní situace (včetně literární komunikace) má svůj soubor nepříznakových forem výrazu, které však v jiné situaci mohou působit příznakově (např.: je-li spisovná norma v literárním projevu bezpříznaková, dostává příznak hyperkorektnosti v komunikaci hovorové)
- příznakovost vyplývá z **polohy**, kterou každý text zaujímá ve vztahu k jiným textům
- i zcela běžný komunikativní jazyk je plný metafor, metonymií, obrazných pojmenování, hyperbol, eufemismů, dysfemismů apod. (jsou však do velké míry lexikalizovány, či alespoň zautomatizovány)
- systematický zájem o tyto jevy projevovali již řečtí a římsí řečníci a učitelé rétoriky; antika předala klasifikaci **rétorických figur** evropskému středověku, ale teprve humanisté masově vnášejí rétoriku do literatury; z antiky také pochází tradiční chápání rétorických figur jako **stylistických ozdob** a také klasifikace na **figury a tropy**

Jednotky jazykové výstavby

1) Rovina stylistická

Styl = funkční výběr a uspořádání jazykových prostředků

- subjektivní slohotvorní činitelé = autor: věk, vzdělání, zkušenosti, talent apod.
- objektivní slohotvorní činitelé = psanost či mluvenost, adresát projevu, cíl projevu (viz **funkční styly**: prostě sdělovací, publicistický, odborný, administrativní, umělecký)

2) Rovina zvuková – zvukové prostředky

- = zvukový, akustický účinek hláskových kombinací, který spíše přispívá k emocionální atmosféře
- **rým** = zvuková shoda koncových hlásek (v českém verši obvykle od samohlásky poslední rytmicky důrazné slabiky) na konci veršů nebo půlveršů
  - onomatopoeie, eufonie, aliterace, asonance (viz níže)

3) Rovina lexikální – využití slovní zásoby

afektivní pojmenování = vyjadřují různé typy příznakovosti

- **augmentativa** = zveličené podstatné nebo přídavné jméno (zesilují význam – *psisko, chlapisko, stromisko*)
- **deminutiva** = zdrobněliny (*maminečka*)
- **pejorativa** = hanlivé výrazy (*huba místo ústa, pusa; feťák místo narkoman*)
- **meliorativa** = výraz se zlepšujícím významem (*neslyšící místo hluchý*)
- **familiaria** = důvěrné výrazy (*vstávej, maličký*)
- **hypokoristika** = mazlivá, domácká obměna jména (*dědoušek, můj chumláček postýlkáček*)
- **slangismy** – **argotismy** (výrazy ze slangu, hantýrky) – **dialektismy** (nářeční prvky) – **vulgarismy** – **eufemismy** (nahrazení drsného výrazu n. výrazu označujícího nepříjemnou skutečnost výrazem jemnějším, mírnějším: *zavřít oči*)
- **neologismy** (novotvary) – **archaismy** (zastaralé výrazy) – **historismy** (pojmenování označující už zaniklé jevy) – **poetismy** (básnické výrazy)
- **homonyma** (stejně znějící nebo psané slovo odlišného významu: led – let = akustické homonymum = homofonum) – **synonyma** – **antonyma** – **paronyma** (graficky nebo foneticky podobné, ale významově odlišné slovo: např. povědomí – podvědomí)

FIGURY

= esteticky účinné kombinování hlásek a slov

- u slovních figur se nemění význam slov, která ji vytvářejí X tropy fungují na principu přenášení významu
- zdůrazňují nějaké obsahové poselství
- ve středověku: *figury = ornatus facilis*; *tropy = ornatus difficilis* (*ornatus* = oblek, výstroj, výzdoba)
- kategorie figur není uzavřená, je jich velmi mnoho (v různých jazycích i v různých pojetích se liší terminologie i klasifikace figur a tropů)

1. Figury vzniklé hromaděním

– hromadit se mohou zvuky, slova, struktury, významy

a) hromadění zvuků

Homoioleuton

- = předstupeň rýmu, opakování koncových slabik vět, syntaktických celků
- zvláštní případ je homioptoton = opakování pádových koncovek (srov. gramatický rým *dcerám, kočkám, omáčkám*)

Aliterace

- = opakování stejné hlásky nebo skupiny hlásek na začátku dvou nebo více sousedních slov nebo slovních skupin (náslovný rým)
  - *prázdna prestiž v prach se plazí*
hlaholně nad hladem hloubá
nikoho než nás neboli (E. Bass)
  - *Nade mnou kolo — kůl — kostlivec — lebka bledá...* (K. H. Máchá)

Paronomázie (parecheze)

- = hromadění slov zvukově shodných nebo velmi podobných (odvozených od téhož kmene)
  - *V číši času*
  - *div divoucí* (figura etymologica)
  - *Hej holky hejbejte se rejděte rejdivý rej* (V+W)

Polyptoton

- = opakování téhož slova v různých mluvnických tvarech (srov. homioptoton)
  - *večerní máj, byl lásky čas.*
Hrdliččin zval ku lásce hlas,
kde borový zaváněl háj.
O lásce šeptal tichý mech;
kvetoucí strom lhal lásky žel
svou lásku slavík růži pěl (K. H. Máchá)

Epizeuxis

- = opakování stejných slov bezprostředně za sebou
  - *Proč za ty ruce, za ty ruce*
tak málo se platí? (K. Biebel)
  - *Plavovlasá země*
se vzdouvá, se vzdouvá.
Slunečními řetězy zavěšena
se houpá, se houpá. (V. Závada)

Anafora

= opakování slova na začátku metrických celků (veršů, poloveršů, strof)

- *Člověku dáno je, že jak jde čas, všechno je horší,
vždy že se dočká dne, kdy tak či tak stihne ho smrt.
Člověku dáno je, že rodí se nahý a nahý
k matce se vrátí a z jmění svého si nevezme nic.
Člověku dáno je, že změní se, zpráchniví v zemi,
že se, ubožák v popel postupně rozpadne zas.*
- *Darmo, řeko, tvoje lkání,
darmo tmavou nocí zní...* (K. H. Mácha)

Epifora

= opakování stejného slova na konci celků (veršů)

- *Tent' bude, praví, tak šťastný,
a ještě jednou šťastný.* (V. J. Rosa)
- *Přicházím k Tobě. Jaké to máš vlasy!
Tak těžké, vonné, sametové vlasy.* (K. Toman)

Epanastrofa

= opakování slova (slovního spojení) na konci verše a na začátku dalšího

- *i po smrti, rybáři, vidíte na svoje moře,
na svoje moře, kde žijete krásně a sami*
- *Vybíral jsem celé plástve,
celé plástve černého medu ...* (M. Florian)

b) hromadění struktur

Paralelismus

= hromadění stejných syntaktických struktur a významů; obdobná gramatická, rytmická nebo tematická výstavba veršů nebo úseků (na pomezí mezi figurami a tropy)

- *Do třetice musím též krčmy vzpomenouti,
k ní jsem celý život lnul, k ní chci vždycky lnouti.*

= druh přirovnání, kladoucí jevy volně vedle sebe

- *Spanilý stvol zdvihl číšku,
plnou medu,
kůň zdvihl hlavu s nozdrami,
plnými krve,...* (O. Mikulášek)

Antiteze

= protikladné vyjádření

- *Zatímco si moudrý muž, je-li mudrc pravý,
skálu zvolí za základ, obydlí když staví,
já se hlupák podobám plynoucímu toku,
který mění krajinu na každíčkém kroku.* (Carmina burana)

= přirovnání protikladem (obraz, popření, cílový obraz)

- *Nezhaslo slunce, ale umřel člověk.* (K. Toman)

Chiasmus

= typ paralelismu, zkřížené postavení odpovídajících si slov (řecké písmeno χ)

- *morte bona morior, dulci nece necor* (Archipoeta)
smrtí krásnou umírám, sladkou ranou padám.

c) hromadění významů

Pleonasmus

= nadbytečné hromadění slov stejného nebo podobného významu (časté jsou pleonastické přívlastky – epiteta, viz příklad)

- *hlavní protagonista, notoricky známý*
- *po modrém blankytu bělavé páry hynou* (K. H. Mácha)
- *Hornické děti jdou si hrát
a já jsem slepý a já je nevidím...* (V. Závada)

Tautologie

= dvojí či vícere vyjádření téže věci

- *Nevesely, truchlivy,
jsou ty kraje vodní,
v poloutmě a v polousvětle
mine tu den po dni* (K. J. Erben)

Oxymóron

= spojení slov, která si logicky odporují (protějšek tautologie)

- *třeskuté ticho*
- *živá mrtvola*
- *Mrtvé milenky cit, zborťené harfy tón* (K. H. Mácha)

Amplifikace (gradace) = stupňování, zesilování nebo zeslabování hromaděných významů
klimax = pojmenování nebo motivy seřazené podle významu tak, aby měly vzestupnou tendenci

- *pochod, útok, vítězství slávy života* (S. K. Neumann)
- *Zpíval, že bude, až bude,
že bude stále perutný
a ještě perutnější, ba nejperutnější z perutnatců.* (L. Kundera)

antiklimax = pojmenování nebo motivy seřazené podle významu tak, aby měly sestupnou tendenci

- *z tisíceryých pokřiků, hvizdů, hlesů*

2. Figury syntaktické

Hyperbaton

= neobvyklý pořádek slov; většinou inverze, čili přehození, postpozice přívlastku (souhrnný název pro figury založené ve změně přirozeného slovosledu)

Anastrofa

= inverze, obrácení obvyklého pořádku slov

- *lyry zvuk*
- *Miláčku, ty máš v ústech zralou třešni!
Jak chutná ti?* (V. Nezval)

Enallagé

= odchylka od gramatické normy, záměna v syntaktickém připojování větných členů

- *hesterna felicitate pugnae ferox* (Livius) = bujným včerejším štěstím v bitvě: místo štěstím ve včerejší bitvě
- *victoria Romana militum* = římské vítězství vojáků: místo vítězství římských vojáků

Plurál maiestatis = majestátní, královský plurál (tímto způsobem dává mluvčí najevo vážnost svého postavení)

Plurál academicus

Historický prézens (slouží k oživení vyprávění)

Asyndeton

= bezspojkové připojování slov a vět

- *A byla cesta nížinou, přes vody, luka, bažinou* (K. J. Erben)

Polysyndeton

= nadbytečné hromadění spojek

- *a stráně zastřené a vzhůru cesta sivá
a soumrak májový* (S. K. Neumann)

Parenteze

= závorka, vsuvka (doplnění významového celku vložení nové myšlenky)

- *by láska tvá tě šťastnou učinila,
by vášeň – vášeň je-li to – tě nikdy nezlomila* (S. K. Neumann)
- *Ač plakala a rty se chvěly (zpozdlá), připravila se k noci...* (A. Sova)

Hendiadys

= souřadné spojování dvou výrazů, které nejsou obsahově souřadné, ale jeden je určením druhého (dvě jména místo spojení jména a přívlastku)

- *hněv horníka z Beskyd a z hor* (P. Bezruč: místo z beskydských hor)

Zeugma

= totéž slovo náleží dvěma větám nebo větným členům, ale přesně se hodí jen k jednomu z nich (smíšení vazeb; běžná gramatická chyba spíš než stylistická figura)

- *pro i proti návrhu*
- *A tak jsem poprvé osobně viděla a mluvila s tak slavným člověkem.*

Elipsa

= výpustka; vynechání nepodstatných částí výpovědi

- *tělo jeho – skála na skále ležící* (K. J. Erben: vynecháno je *jako*)
- *Pane, vy kulháte na levou!
A myslíte, kosíčku, že vy ne?* (K. Kapoun)

3. Figury vznikající zvukovou stránkou slov

= zvukový, akustický účinek hláskových kombinací, který přispívá k emocionální atmosféře

Onomatopoe

= zvukomalba; nakupení určitých hlásek ve verši tak, aby vyvolaly dojem reálného zvuku

- *noci řinčí řetězů hřmot* (K. H. Mácha)
- *Vyvalily se vlny zdola,
roztáhly se v šířá kola;
a na topole podle skal
zelený mužik zatleskal.* (K. J. Erben)

Eufonie

= libozvučnost; umělecky působivé uspořádání hlásek nebo skupiny hlásek na základě jejich opakování (především kombinace s převahou samohlásek, dvojhlásky OU a souhlásky L)

Kakofonie

= nelibozvučnost; především souhláskové shluky s velkou frekvencí souhlásek S, Š, R, Ř

- *Malověrní Čas kostižerný
jí jenom krásu dal
a z polí stenných křik iluminoval
kamenné texty portálů a zdí.* (F. Halas)

Aliterace (viz výše)

Asonance

= druh rýmu; souzvuk koncových samohlásek na konci veršů

- *Čí jsou to ovečky,
co se v horách pasou?
To jsou Janíkovy,
co ho vššet budou.* (z lidové poezie)

TROPY

= básnické ozdoby založené (na rozdíl od figur) na přenášení významu

– jednotlivé typy tropů se liší charakterem a typem přenášení významů

– použití tropů bylo v antické rétorice pocíťováno jako znak vysokého stylu

– čtyři základní tropy: metafora, metonymie; symbol; epiteton

(poslední dva jsou k tropům řazeny jen někdy)

Metafora

= přenesení významu (pojmenování nějaké věci jinou věcí) na základě podobnosti (vnější či vnitřní); je to vlastně eliptické přirovnání

- *smutek vzkvétá*
  - *havraní vlasy* (metafora) = *vlasy černé jako havran* (přirovnání)
vlasy = comparandum (to, co se přirovnává)
černé = tertium comparationis (kvalita společná srovnávaným věcem)
jako havran = comparatum (to, k čemu se přirovnává)
- (určete princip vzniku těchto metafor: *zub pily; kapka štěstí; hlava rodiny; čelo postele*)

personifikace = druh metafory, kdy se přenáší vlastnosti živé bytosti na neživou věc a abstraktní pojmy

- *sen za snem přicházel* (Odysseas Elytis)
- *Na stole světlo
boxuje s noční můrou.
A po dvoře chodí vítr
jako chlap* (K. Biebl)

synestézie = zaměňování (smíšení) počitků různých smyslů; jeden smysl přebírá funkci jiného

- *žhavý rytmus*
- *tvůj zrak, jenž medem voní* (Catullus)
- *Šum žářem umdlený na větve tíhou naleh
a visel bez hnutí, co v teskných intervalech
les dýchal přitisklý a potu hořký přival
z rozprsklých zelení mu hrubou vůni splýval.* (O. Březina)

Metonymie

= přenesení významu na základě věcné souvislosti

MED09 Úvod do teorie literatury

- *královna Koloběžka* (souvislost mezi člověkem a věcí, která je pro něj typická)
- *číst Homéra* (souvislost mezi původcem a jeho dílem)
- *Na břehu moře maják do tmy hoří* (J. Seifert)
- *její jazyk není nejvybranější* (záměna příčiny a účinku)
- *vypil celou sklenici* (záměna obsahu za věc)
- *Bílý dům* (záměna věci za místo jejího původu)
- *vykradli souseda* (záměna vlastnictví nebo výrobku za majitele nebo autora)

Rozlišení mezi metaforou a metonymií je někdy obtížné, protože rozdíl mezi věcnou souvislostí a podobností nemusí být patrný; věcná souvislost je vlastně jakýsi druh podobnosti, řekněme vnitřní, zatímco u metafory jde v zásadě o podobnost vnější.

Synekdocha

= tropus založený na kvantitativním vztahu mezi pojmenovávaným a pojmenováním

1. *pars pro toto* (část za celek) – *moje noha tam nevkročí; na voze hladové oči* (J. Kainar)
2. *totum pro parte* (celek za část) – *věděl o tom celý svět*
3. *species pro genere* (druh za rod) – *sytý hladovému nevěří* (sytý a hladový je pojmenování stejného druhu člověka, výraz člověk je označením rodu)
4. *genus pro specie* (rod za druh) – *prsten s kamenem* (démantem)

Hyperbola = nadsázka

- *Veranie – z mých přátel, jichž jsou celé tisíce, příteli můj jediný* – (Catullus)

Litotes

= zjemnění – popření opačného pojmu (vyjádření představy výrazem na první pohled zmenšeným, ale ve skutečnosti někdy silnějším, než by byl původní výraz)

- *není zrovna nejchytřejší*

Eufemismus

= nahrazení drsného výrazu n. výrazu označujícího nepříjemnou skutečnost výrazem jemnějším, mírnějším (zároveň jde o perifrázi = vyjádření opisem; předmět nebo pojem neoznačíme přímo, ale vyjmenujeme jeho znaky)

- *zesnul; kráčí zachmuřenou cestou; tam, odkud prý už není návratu*

Ironie = vyjádření protikladem, tj. vyslovení pravého opaku toho, co máme na mysli

- *Ó Marku Tullie – ty, který hovoříš výmluvněji než všichni Romulovi potomci, i ti příští* – Catullus
ti skládá svůj hold kulhavými slovy, nejmizernější ze všech básníků právě tak, jako ty jsi v celé zemi génius mezi advokáty všemi. (Catullus)

Přechodné a zvláštní jevy tropiky

Symbol (poněkud se vymyká, přesahuje rámeček tropu)

= znázornění abstraktního pojmu konkrétním předmětem

– symbolická pojmenování mají doslovný a symbolický význam

– k symbolu lze přiřadit alegorii = vyprávění děje, který má zároveň doslovný i přenesený význam (jinotaj)

MED09 Úvod do teorie literatury

- *Skleněná lahvička, a lebka na vinetě
v mou duši vbodává svůj pohled příšerný.
Den ze dne s myšlénkou o onom lepším světě
já neznaboh se stávám více důvěrný* (F. Gellner)

Epiteton

- = básnický přívlastek, zdůrazňuje stálou nebo mimořádnou vlastnost
- někdy řazen k tropům – jde o přívlastky, u nichž nejde o vytčení nové vlastnosti, o zúžení, individualizaci pojmu, nejsou tedy „kvalifikující“
- *epiteton constans* (stálý)
  - *vraný kůň, volooká Héra, Achilleus rychlý v běhu, jiskrnozraká Athéna*
- *epiteton ornans* (obrazné, ozdobné pojmenování)
  - *smaragdová tráva* (místo *zelená*)

Oxymóron

- = spojení významově protikladných slov
- zvláštní typ epiteta, kde je logický rozpor mezi lexikálním významem substantiva a adjektiva
  - *černé světlo*
  - *mrtvé milenky cit, zbortěné harfy tón* (K. H. Mácha)
  - *teplo zhaslého plamene* (F. Gellner)